

Komunikowanie niewerbalne w procesie kształcenia w szkole średniej

Komunikowanie niewerbalne jest obok komunikowania werbalnego nieodłączną częścią porozumiewania się między ludźmi. Zagadnienie to wchodzi w skład obszerniejszej problematyki – stosunków interpersonalnych i znajduje się na pograniczu dwóch nauk: pedagogiki i psychologii. Komunikowanie niewerbalne w procesie kształcenia na terenie szkoły odnosi się ściśle do stosunków między nauczycielami a uczniami. Zdaniem T. Gordona „podstawowym czynnikiem decydującym o tym, czy wychowanie i nauczanie młodego pokolenia będzie przynosić obu stronom radość i satysfakcję, czy też rozczarowanie ból i zniechęcenie, jest nawiązanie przez wychowawców w kontaktach z partnerami (dziećmi) pewnego szczególnego stosunku oraz umiejętności dokładnego wsłuchania się w ich niewerbalne i werbalne komunikaty, by adekwatnie do nich zaoferować im to, czego w rzeczywistości potrzebują”¹. Niewątpliwie „w praktyce szkolnej, jak i w teorii kształcenia docenia się znaczenie przygotowania merytorycznego i metodycznego kadry nauczającej, jej umiejętności doboru odpowiednich treści, stosowania właściwych metod, form i środków dydaktycznych. Te umiejętności sprzyjają werbalnym oddziaływaniom nauczycieli na uczniów”². Nie uwzględnia się jednak faktu, wynikającego z badań M. A. Smitha, wskazującego, iż „komponent niewerbalny jest w klasie ważniejszy od słownego, a komunikacja niewerbalna poprzedza werbalną. Ze wszystkich zachowań w klasie składnik niewerbalny stanowi 65%”³. Świadomość tej dysproporcji winna uwrażliwić nauczycieli na możliwość wywierania wpływu poprzez zachowania niewerbalne. Aspekt społeczny dotyczący jakości kształcenia oraz stan badań prowadzonych w naszym kraju (ostatnie kompleksowe zostały przeprowadzone około 20 lat temu) były motywami podjęcia przeze mnie wskazanego tematu. Zainteresowanie się tą problematyką jest także wynikiem własnych obserwacji i doświadczeń oraz kontaktów z młodzieżą uczącą się.

1. Teoretyczne podstawy komunikowania niewerbalnego

Definicja komunikowania niewerbalnego

A. Janowski podaje, iż w ostatnich latach przyjęto, by liczne zachowania traktować jako formy porozumiewania się niewerbalnego, ze względu na to, że niemal wszystkie niosą ze sobą jakiś komunikat⁴.

Istnieją dwa sposoby rozumienia komunikacji pozawerbalnej:

- szersze – oznaczające wszelkie zamierzone i nie zamierzone pozasłowne przekazywanie informacji (przekazy myśli za pomocą dzieł sztuki nieliterackiej, wystroju pomieszczeń i stroju osób, planów sytuacyjnych i map, przedmiotów, którymi posługują się ludzie danego środowiska, oraz cech statycznych i dynamicznych ciała ludzkiego);
- węższe – w tym ujęciu komunikacja niewerbalna zostaje zrelatywizowana do części i całości ciała ludzkiego (wszelki przekaz informacji, w którym bez użycia słowa mówionego, pisanego lub kodów słowopodobnych, za pomocą statycznych i dynamicznych właściwości ciała ludzkiego, zostanie osiągnięty cel porozumiewania się dwu lub więcej osób)⁵.

Istnieje szereg klasyfikacji komunikacji niewerbalnej⁶. M. L. Knapp przyjmuje, że termin „niewerbalne komunikowanie” oznacza zarówno pozasemantyczne cechy języka, jak i te cechy i zachowania ludzkie, które mogą być interpretowane za pomocą symboli słownych⁷. Autor ten wyróżnia następujące rodzaje niewerbalnego komunikowania: 1) ruchy ciała (m. in. gestykulacja, ekspresja twarzy, wyraz oczu); 2) cechy fizyczne (m. in. waga, wzrost, kolor skóry); 3) kontakty fizyczne (m. in. uściśnięcie dłoni); 4) cechy języka mówionego (m. in. kontrola tempa, wysokość głosu, krzyk); 5) proksemikę (m. in. przyjmowanie określonego dystansu wobec innych osób zgromadzonych w jakimś pomieszczeniu); 6) artefakty (m. in. perfumy, okulary, ubiory); 7) cechy środowiska mieszkaniowego (m. in. rodzaj mebli, sposób oświetlenia pokoju)⁸.

Do celów badań dydaktycznych trzeba dokonać wyboru tych rodzajów niewerbalnego komunikowania, które występują w toku lekcji w klasie szkolnej. W związku z tym przyjmuję za S. Palką, że podstawowymi kategoriami niewerbalnego komunikowania nauczycieli są:

- **cechy wyglądu zewnętrznego** (ubiór, budowa ciała, ekspresja zewnętrzna, środki higieny i upiększające);
- **kinetyka** (poruszanie się, mimika, kontakt z uczniami, ogólny wyraz kinetyki);
- **cechy języka mówionego** (cechy ogólne języka, operowanie językiem, ekspresja słowna)⁹.

Rola komunikacji niewerbalnej według M. Argyle’a¹⁰

Komunikacja niewerbalna funkcjonuje na cztery dość odmienne sposoby:

- Komunikowanie interpersonalnych postaw i emocji. Kody niewerbalne służą przede wszystkim odzwierciedlaniu stosunku człowieka do jego otoczenia, w tym zwłaszcza społecznego. Wzajemne ustosunkowanie się ludzi przejawiane jest takimi znakami jak wyrazy twarzy, ton głosu, spojrzenia czy choćby przyjmowane odległości. To tylko niektóre z gamy środków, poprzez które wysyłamy i odbieramy informacje takie jak sympatia – antypatia, zainteresowanie – brak zainteresowania, partnerstwo – dominacja – uległość.

- Samoprezentacja. Poprzez różne niewerbalne środki (ubiór, fryzurę, sposób wypowiedzania się) ludzie informują (często niezamierzenie) o swoim statusie społecznym, ekonomicznym, osobowości, sympatiach politycznych oraz innych aspektach „ja”. Bardzo często ludzie grają pewne role, czyli pokazują się takimi (na ogół lepszymi, mądrzejszymi, bogatszymi, bardziej pewnymi siebie) niż są w rzeczywistości¹¹.
- Rytuał. Kody niewerbalne odgrywają ważną rolę w rytuałach. Dobrze wszystkim znanym rytuałem społecznym jest witanie się i żegnanie. Podczas przywitania w kulturze polskiej znajome osoby podają sobie ręce (jeśli odległość pomiędzy nimi na to pozwala), uśmiechają się do siebie oraz nawiązują kontakt wzrokowy. Zachowania tego rodzaju są redundantne (wysoce przewidywalne i tym samym mające mniejsze znaczenie informacyjne) służą jednak podtrzymywaniu dobrych relacji z innymi.
- Podtrzymywanie komunikacji werbalnej. Lingwiści twierdzą, że rytm, wysokość głosu i jego siła stanowią integralne elementy znaczenia wypowiedzi, np. informując o interpunkcji. Wielu z nich uznaje, że komunikaty niewerbalne pełnią rozleglejszą rolę – *Mówimy dzięki naszym organom mowy, lecz rozmawiamy całym naszym ciałem* (K. Abercrombi)¹².
- ✓ Kompletowanie znaczenia wypowiedzi. Oprócz sygnałów wokalnych dotyczących rytmu, wysokości głosu i jego siły, znaczenie kształtują również gesty – poprzez struktury ilustrującą, wskazującą, odzwierciedlającą itp. Informacja o szczerości i nieszczerości jest przenoszona, niezamierzenie, przez mówiących. Ludzie kłamiąc mają tendencję do odwracania wzroku, czynienia częstych błędów językowych, mówienia wyższym tonem i przejawiania wzmożonych ruchów ciała oraz wzmożonego napięcia – oprócz, oczywiście, wyćwiczonych kłamców.
 - ✓ Kontrolowanie synchronizacji. Gdy dwóch lub więcej ludzi rozmawia muszą mówić na zmianę i zwykle osiągają zadowalająco płynny wzór zsynchronizowania. Jest to realizowane poprzez używanie niewerbalnych sygnałów takich jak wymiana spojrzeń, skinienia głową i chrząknięcia.
 - ✓ Uzyskiwanie sprzężenia zwrotnego. Gdy jakaś osoba mówi, to potrzebuje sprzężenia zwrotnego w postaci reakcji innych, by odpowiednio modyfikować swe uwagi. Potrzebuje wiedzy o tym czy jej słuchacze rozumieją ją, wierzą jej, są zdziwieni albo znudzeni, zgadzają się lub nie, są zadowoleni bądź zirytowani. Ta informacja jest uzyskiwana za pośrednictwem „zwrotnego kanału” sygnałów od słuchacza: szybkie potakiwanie głową wskazuje zrozumienie, podniesienie brwi sygnalizuje zdziwienie itd. (Rosenfeld i Hancks)¹³.
 - ✓ Sygnalizowanie uwagi. W celu podtrzymania spotkania jego uczestnicy muszą dostarczać okresowych dowodów na to, że ciągle towarzyszą pozostałym. Nie powinni zasypiać, wyglądać przez okno lub pisać

na papierze; powinni utrzymywać właściwą odległość, często patrzeć, zachowywać czujność, odpowiednią postawę i reagować na ruchy ciała mówiącego¹⁴.

M. Argyle wskazuje również powody, dla których używamy sygnałów niewerbalnych w procesie komunikowania się. Są nimi:

- sygnały niewerbalne mają większą zdolność komunikowania emocji i postaw interpersonalnych – stawiają odbiorcę w stan bezpośredniej biologicznej gotowości do radzenia sobie z agresją, miłością, itp. zdolność rytuałów do zmiany relacji wynika prawdopodobnie z obecności komponentów niewerbalnych;
- niektóre wiadomości łatwiej przekazać gestami niż słowami – np. kształty – szczególnie jeśli nie znamy języka dostatecznie dobrze by określać rzeczy właściwie;
- kanał werbalny jest często przepełniony, toteż w celu uzyskania sprzężenia zwrotnego i zsynchronizowania sygnałów użyteczne jest używanie jeszcze jednego kanału;
- koncentracja uwagi na pewnych komunikatach przy ubieraniu ich w słowa byłaby utrudniona – np. w przypadku pewnych aspektów samoprezentacji lub częściowo negatywnych postaw wobec innych¹⁵.

Aspekty komunikacji niewerbalnej w ujęciu Rosemann'a i Kerres'a¹⁶

Rosemann i Kerres wyróżnili pięć aspektów komunikacji niewerbalnej:

- aspekt zastępujący mowę: określone zachowania niewerbalne zastępują informacje słowne i są rozumiane w danym kręgu kulturowym; są używane w jednoznacznym celu;
- aspekt towarzyszący mowie: niektóre niewerbalne sposoby zachowania służą podkreślanu i objaśnianiu informacji werbalnych;
- aspekt socjalno – regulatywny: obserwuje się np. znaczenie dla interakcji zwrócenia (ku) lub odwrócenia (od);
- aspekt samoregulatywny: zachowanie niewerbalne jest rozważane pod kątem znaczenia funkcjonalnego dla samej osoby (np. do regulacji stanów wzburzenia);
- aspekt informacyjny: podejmowana jest próba tworzenia informacji o sobie na podstawie niewerbalnych zachowań¹⁷.

Komunikowanie niewerbalne na terenie szkoły w świetle wyników badań

Najobszerniejsze badania na temat oddziaływań niewerbalnych nauczycieli na uczniów przeprowadzone zostały przez seminarzystów J. Pietera w latach 1968 – 1972¹⁸. J. Pieter przyjmuje, że obok zaplanowanych wpływów nauczycieli na uczniów (zastosowanie określonych metod, środków) występują także wpływy niezaplanowane, ściśle związane z tymi pierwszymi, do których należą: wpływ aparycji nauczycieli, cech mowy,

oraz cech psychicznych. „Nauczyciel nauczycielowi nierówny i nie trzeba wykazywać oczywistego faktu, że zależnie od różnic (w zakresie ich fizycznej i psychicznej osobowości), przekazuje niejednakowo treści formalnie jedne i te same”¹⁹. J. Pieter zauważył także, że wpływy nauczycieli na uczniów mogą mieć charakter chwilowy, w toku lekcji, mogą mieć również charakter „pozostałości”, a więc tendencji do swoistego zachowania się: nawyków motorycznych, werbalnych, postaw, zainteresowań. „Zdarza się, że gesty, mimika i brak „komentarzy” wywiera wpływ silniejszy i trwalszy niż masa słów nauczyciela, dodanych do dowolnego tekstu, np. utworu poetyckiego ...”²⁰. Badania empiryczne dotyczące komunikacji niewerbalnej prowadził również S. Palka²¹. W 1970 r. na terenie szkół Krakowa i Limanowej badał, jaki jest związek między określonymi czynnikami występującymi na lekcji a skutecznością opanowywania wiadomości i umiejętności przez uczniów. Wśród czynników efektywności znajdowały się dwa bezpośrednio związane z niewerbalnym komunikowaniem: cechy mowy, którą posługuje się nauczyciel (wyrazistość, głośność, tempo, jasność), oraz stosunek nauczyciela do uczniów (życzliwość, uśmiech, aprobata, obojętność, wrogość itd.). Analiza wyników wykazała, że obydwa czynniki posiadają bardzo ważne znaczenie dla efektów pracy na lekcji²². Bardziej obszerne badania przeprowadzone zostały pod kierunkiem S. Palki²³ w 1982r., na trzech szczeblach: nauczania początkowego, wyższych klas szkoły podstawowej, średniej szkoły humanistycznej i technicznej. Głównymi problemami badawczymi było określenie wpływu wybranych elementów niewerbalnego komunikowania na efekty nauczania, oraz zbadanie korelacji między liczbowymi wskaźnikami szacunkowymi niewerbalnego komunikowania i efektów pracy uczniów²⁴.

Z przeprowadzonej przeze mnie analizy literatury przedmiotu wynika, że badań nad komunikowaniem niewerbalnym w szkole średniej było dotychczas niewiele. Ponadto ostatnie badania, dotyczące tego zagadnienia przeprowadzone były dosyć dawno, a mianowicie około 20 lat temu. W związku z powyższym, podjęłam się uaktualnienia stanu badań w tym zakresie.

2. Metodologia badań własnych

W toku badań starałam się odpowiedzieć na następujące pytanie (problem główny): Jak przedstawia się komunikowanie niewerbalne w procesie kształcenia w szkole średniej?

W nawiązaniu do tego problemu wyłoniłam następujące problemy szczegółowe:

1. Jakie są cele komunikowania niewerbalnego w procesie kształcenia?
2. Na które z poniższych elementów składowych komunikowania niewerbalnego zwracają uwagę nauczyciele oraz uczniowie:

- wygląd zewnętrzny (ubiór, budowa ciała, ekspresja zewnętrzna);
- kinetykę (poruszanie się, mimika, gestykulacja);
- cechy języka mówionego (cechy ogólne języka, operowanie językiem, ekspresja słowna)?

3. Które elementy komunikowania niewerbalnego nauczyciela mają największe znaczenie w procesie kształcenia według opinii nauczycieli i uczniów?

4. Jaka jest efektywność odbioru przez uczniów komunikatów niewerbalnych wysyłanych przez nauczycieli?

5. Jakie są uwarunkowania stosowania przez nauczycieli elementów komunikowania niewerbalnego w procesie kształcenia?

6. Jakie są możliwości efektywniejszego wykorzystywania komunikacji niewerbalnej w procesie kształcenia?

W związku z podjętym problemem, zmienną w mojej pracy było komunikowanie niewerbalne. Przyjętą przeze mnie definicję zaprezentowałam w części teoretycznej. Poniżej wymieniam bardziej szczegółowe elementy wchodzące w skład wyróżnionych kategorii komunikowania niewerbalnego nauczycieli:

Cechy wyglądu zewnętrznego:

- **ubiór:** schludny; modny; jasny, pastelowy;
- **budowa ciała:** szczupła; zdrowa – bez wad fizycznych; ładna;
- **ekspresja zewnętrzna:** miła aparycja; wdzięk osobisty; radość, widoczne zadowolenie;
- **środki higieny i upiększające:** czystość; ładne uczesanie; dyskretny makijaż; ładny zapach.

Kinetyka:

- **mimika:** uśmiech; powaga; mówienie oczami;
- **poruszanie się:** spokojne; energiczne, szybkie; gestykulowanie;
- **kontakt z uczniami:** podchodzenie do uczniów; nachylenie się nad uczniami;
- **ogólny wyraz kinetyki:** cierpliwość; okazywanie ciepła emocjonalnego; życzliwość; dodawanie otuchy.

Cechy języka mówionego:

- **cechy ogólne języka:** głos wyraźny; głos spokojny, stonowany;
- **operowanie językiem:** poprawne wymawianie; mówienie powolne; mówienie głośne;
- **ekspresja słowna:** miły głos; łagodny głos; ton wzbudzający zainteresowanie.

W celu rozwiązania problemu badawczego zastosowałam następujące metody: a) wywiad; b) ankietę; c) skalowanie; d) obserwację.

Ad. a. Metodę tą zastosowałam w odniesieniu do nauczycieli i uczniów liceum. Celem przeprowadzanych wywiadów był nie tylko motyw poznawczy, ale głównie społeczny. Chodziło bowiem o to, aby rozpoznać, jakie

są możliwości wdrażania w życie elementów komunikowania niewerbalnego korzystnych dla podniesienia skuteczności przekazu wiadomości podczas lekcji. Przed rozpoczęciem wywiadu każdy rozmówca był zaznajamiany z tematem rozmowy. W tym celu przedstawiałam ogólne rozumienie terminu komunikowanie niewerbalne, umiejscawiając je w szerszym kontekście. Zwracałam uwagę na fakt, iż komunikaty niewerbalne mogą być wysyłane nie tylko w sposób świadomy, ale także nieświadomy. Narzędziem, które zastosowałam był kwestionariusz wywiadu z nauczycielami oraz kwestionariusz wywiadu z uczniami. Wspomniane kwestionariusze dotyczyły podobnych zagadnień, w związku z czym przedstawiam przykłady pytań jedynie z kwestionariusza wywiadu, sporządzonego dla nauczycieli. Oto one:

„Jakie jest według Pani / Pana znaczenie komunikacji niewerbalnej w procesie kształcenia podczas lekcji?”

„Co może ułatwiać komunikację niewerbalną na lekcji według Pani / Pana opinii?”

Ad. b. Metodę tą zastosowałam w odniesieniu do nauczycieli i uczniów dwóch typów szkół średnich: liceum i technikum. Umożliwiła mi ona uzyskanie informacji z zakresu wszystkich zagadnień wchodzących w skład problematyki badań. Narzędziem, które wykorzystałam dla uzyskania informacji był kwestionariusz ankiety, sporządzony dla nauczycieli oraz dla uczniów. W obydwóch kwestionariuszach poruszałam te same zagadnienia, aby porównać poglądy badanych grup. Zastosowałam w nich różne rodzaje pytań. Przedstawiam je poniżej wraz z przykładami, pochodzącymi zarówno z kwestionariuszy przeznaczonych dla nauczycieli, jak i dla uczniów:

➤ pytania zamknięte:

„Który z poniższych elementów według Pani / Pana odgrywa najważniejszą rolę w procesie kształcenia?”

☐ *cechy wyglądu zewnętrznego*

☐ *kinetyka*

☐ *cechy języka mówionego”;*

➤ pytania półotwarte:

„Które z wymienionych elementów uważa Pani / Pan za istotne w swojej praktyce :

ubiór

schludny

modny

jasny, pastelowy

inne (jakie?.....)”;

➤ pytania otwarte:

„Do jakich celów przede wszystkim przydatna jest według Ciebie komunikacja niewerbalna w procesie kształcenia?”;

Ad. c. Metodę tą wykorzystałam dla ocenienia znaczenia poszczególnych elementów komunikacji niewerbalnej w procesie kształcenia na podstawie informacji uzyskanych od nauczycieli i uczniów liceum, jak i technikum. Posłużyłam się w tym celu narzędziem w postaci skali szacunkowej. Badani przyporządkowywali wymienionym elementom komunikacji niewerbalnej cyfry według następującego klucza:

5 – bardzo wysokie; 4 – raczej wysokie; 3 – przeciętne; 2 – raczej niskie; 1 – bardzo niskie.

Poniżej podaję przykład elementów, wchodzących w skład jednej z kategorii komunikowania niewerbalnego, przeznaczonych do oszacowania:

ekspresja słowna:

miły głos

łagodny głos

ton wzbudzający zainteresowanie.....

Ad. d. Dla uzyskania dodatkowych informacji zastosowałam celową i planową obserwację. Prowadziłam ją na wybranych lekcjach różnych przedmiotów nauczania w oparciu o analizę zachowań nauczycieli. Wśród przedmiotów, w trakcie których prowadziłam obserwację były: przedmioty ścisłe (matematyka, fizyka); przedmioty przyrodnicze (biologia); oraz przedmioty humanistyczne (język polski, historia, język angielski). Obserwację prowadziłam w liceum w klasach I i III. Narzędziem, które zastosowałam był arkusz obserwacji, w którym zapisywałam przejawy komunikacji niewerbalnej ze strony nauczycieli.

Badania przeprowadzałam na terenie województwa małopolskiego. Objęłam nimi 33 nauczycieli i 167 uczniów krakowskich i libiąskich szkół średnich. W Krakowie badania przeprowadzałam w IV Liceum Ogólnokształcącym oraz w Technikum Mechanicznym, a w Libiążu w Liceum Ogólnokształcącym.

Badania pilotażowe przeprowadziłam w styczniu 2000 roku. Badania główne natomiast rozpoczęłam w kwietniu, a zakończyłam we wrześniu 2000 roku.

W toku badań zgromadziłam następujący materiał badawczy: 33 egzemplarze kwestionariuszów ankiet i skal szacunkowych, wypełnione przez nauczycieli; 167 egzemplarzy kwestionariuszów ankiet i skal szacunkowych, wypełnionych przez uczniów; notatki z przeprowadzonych wywiadów z nauczycielami, uczącymi w liceum (6); notatki z przeprowadzonych wywiadów z uczniami liceum i technikum (8); 6 arkuszy obserwacji, sporządzonych podczas jednostek lekcyjnych w klasach licealnych.

Materiał ten dał wystarczającą podstawę do odpowiedzi na postawione pytania.

3. Analiza wyników badań

Na podstawie analizy wyników przeprowadzonych przeze mnie badań formułuję następujące uogólnienia, dotyczące wskazanych w poprzedniej części problemów szczegółowych:

1. Pierwszym problemem szczegółowym było pytanie: jakie są cele komunikowania niewerbalnego w procesie kształcenia? Nauczyciele i uczniowie jednogłośnie uznali, iż nawiązanie lepszych kontaktów między sobą jest najważniejszym z celów omawianego komunikowania. Ponadto osoby z obu grup badanych wymieniały takie cele jak: zainteresowanie ucznia zajęciami; koncentracja uwagi; lepsze wytłumaczenie danego problemu; podniesienie efektywności nauczania; zyskanie zaufania i sympatii; redukcja stresu; uatrakcyjnienie zajęć.

Czynnikami różnicującymi opinie nauczycieli w tej kwestii były: płeć i staż pracy. Mianowicie cele komunikowania niewerbalnego były wymieniane (a zarazem dostrzegane) głównie przez kobiety i osoby z krótszym stażem pracy (1 – 10-letnim).

Opinie uczniów różnicowały natomiast: typ szkoły, wiek i środowisko terytorialne. Uczniowie liceum udzielili więcej informacji dotyczących celów komunikowania niewerbalnego w porównaniu z uczniami technikum. Ponadto więcej informacji udzielili także uczniowie starsi (uczęszczający do III klasy) oraz uczniowie mieszkający w mieście.

2. Drugi z problemów badawczych dotyczył manifestacji komunikowania niewerbalnego nauczycieli – ściślej elementów na które zwracają uwagę nauczyciele i uczniowie. Tendencją wśród nauczycieli przy określaniu przejawów tej komunikacji w procesie kształcenia było podobieństwo w udzielonych odpowiedziach, dotyczących wyróżnionych kategorii cech komunikowania niewerbalnego. Odpowiedzi nauczycieli nie były zróżnicowane pod względem zmiennych warunkujących branych pod uwagę, takich jak: płeć, typ szkoły, wykształcenie, staż pracy, nauczane przedmioty i środowisko terytorialne. Za najistotniejsze elementy nauczyciele uznali:

- w cechach wyglądu zewnętrznego: schludny ubiór, miłą aparycję, radość, widoczne zadowolenie, zdrową (bez wad fizycznych) budowę ciała, wdzięk osobisty oraz czystość;
- w kinetyce: uśmiech, spokojne poruszanie się, podchodzenie do uczniów, życzliwość, cierpliwość;
- w cechach języka mówionego: głos wyraźny, głos spokojny, stonowany, poprawne wymawianie, ton wzbudzający zainteresowanie.

Czynnikami różnicującymi opinie uczniów były: płeć, typ szkoły, wiek i środowisko terytorialne. Większą uwagę na elementy komunikowania niewerbalnego zwracają chłopcy, uczęszczający do I klasy liceum,

- w wyglądzie zewnętrznym: modny ubiór, ładna, szczupła budowa ciała ;
- w kinetyce: dodawanie otuchy;
- w cechach języka mówionego: miły głos.

Nauczyciele i uczniowie dokonali szacowania elementów komunikowania niewerbalnego z przedstawionej im listy, według kontinuum 1 – 5 (1 – bardzo niskie; 5 – bardzo wysokie). Poniżej prezentuję średnie ocen najwyżej oszacowanych – zarówno przez nauczycieli, jak i uczniów – elementów w poszczególnych kategoriach:

	Nauczyciele	Uczniowie
Cechy wyglądu zewnętrznego:		
➤ ubiór: schludny;	4,32	3,83
➤ budowa ciała: zdrowa – bez wad fizycznych;	3,74	3,97
ładna;	3,42	4,00
➤ ekspresja zewnętrzna: miła aparycja;	4,23	3,90
wdzięk osobisty;	4,23	4,20
radość, widoczne zadowolenie;	4,00	4,37
➤ środki higieny i upiększające: czystość;	4,61	4,61
Kinetyka:		
➤ mimika: uśmiech;	4,35	4,60
➤ poruszanie się: spokojne;	3,74	3,64

➤ kontakt z uczniami: podchodzenie do uczniów;	3,90	3,91
➤ ogólny wyraz kinetyki: życzliwość;	4,48	4,38
cierpliwość;	4,39	4,26
dodawanie otuchy;	4,03	4,32

Cechy języka mówionego:

➤ cechy ogólne języka: głos wyraźny;	4,48	4,16
głos spokojny, stonowany;	4,06	3,99
➤ operowanie językiem: poprawne wymawianie;	4,68	4,33
➤ ekspresja słowna: ton wzbudzający zainteresowanie;	4,65	4,35
miły głos;	3,87	4,35

4. Kolejnym problemem badawczym było pytanie: jaka jest efektywność odbioru przez uczniów komunikatów niewerbalnych wysyłanych przez nauczycieli? Nauczyciele badanej grupy w większości uznali, iż uczniowie raczej reagują na wysyłane do nich komunikaty niewerbalne (51%). Pewność, co do tego posiadało 30% badanych nauczycieli, natomiast 20% z nich uznało, że różnie bywa. Odpowiedzi nauczycieli różnicowały głównie dwa z uwzględnionych czynników: staż pracy i nauczane przedmioty. Mianowicie nauczyciele ze stażem pracy od 6 – 10 lat oraz nauczyciele uczący przedmiotów zawodowych uznali, iż uczniowie zdecydowanie reagują na wysyłane do nich komunikaty. Nauczyciele z takim samym stażem, ale uczący przedmiotów humanistycznych odpowiadali natomiast różnie bywa. Nauczyciele z niższym stażem pracy od 1 – 5 lat oraz uczący przedmiotów ścisłych przeważnie odpowiadali, iż raczej reagują.

Uczniowie najczęściej odpowiadali, iż różnie bywa (41% badanych), niemniej jednak duża grupa uczniów odpowiedziała zdecydowanie tak (27%) i raczej tak (24%). Wśród badanej grupy uczniów wszystkie zmienne warunkujące brane pod uwagę, czyli: płeć, typ szkoły, wiek, środowisko terytorialne, różnicowały udzielone przez nich odpowiedzi. Większość kategorii cech komunikowania niewerbalnego została wyżej oceniona przez dziewczęta, aniżeli przez chłopców. Ponadto wyżej szacowali je uczniowie uczęszczający do liceum, aniżeli do technikum oraz uczniowie mieszkający na terenie miasteczek i wsi, niż na terenie miast.

Zarówno nauczyciele, jak i uczniowie podali bardzo bogaty zestaw uzasadnień do udzielonych odpowiedzi – z wyjątkiem odpowiedzi raczej nie i zdecydowanie nie, których udzieliło jedynie 8% uczniów, pomijając ich uzasadnienie. Nauczyciele, najczęściej podawali następujące uzasadnienia: (uczniowie reagują na:) intonację

głosu (zwłaszcza podniesiony ton), ubiór, to, czy uczeń jest kimś ważnym dla nauczyciela, godnym uwagi i obdarzenia szacunkiem, miłą aparycją, „mówienie” oczami, stałe wymogi co do nich, kontrolowanie ich, zainteresowanie postępami, ekspresję słowną, zaangażowanie emocjonalne nauczyciela, uśmiech, życzliwość. Uczniowie natomiast pisali, iż reagują na: uśmiech, gestykulację, mimikę twarzy, spojrzenie, aparycję, ubiór, sposób podejścia nauczyciela do ucznia, życzliwość, przezwiska pod swoim adresem, pochwałę ze strony nauczyciela.

5. Nauczyciele i uczniowie wymieniali ponadto uwarunkowania stosowania elementów komunikacji niewerbalnej w procesie kształcenia. Jedni i drudzy wymienili następujące elementy:

- a) odnośnie tego, co ułatwia tę komunikację podczas lekcji: mała ilość uczniów w klasie, aktywność uczniów, brak hałasu podczas lekcji, życzliwość, uśmiech, poczucie humoru, zainteresowanie ucznia tematem zajęć;
- b) odnośnie tego, co utrudnia tę komunikację: zbyt liczne klasy, nieprzyjazne relacje między nauczycielami, a uczniami, hałas, brak zainteresowania uczniów lekcją, nieestetyczny wygląd rozmówcy.

6. Ostatnim problemem badawczym było pytanie, dotyczące możliwości efektywniejszego wykorzystania komunikacji niewerbalnej w procesie kształcenia. Nauczyciele i uczniowie wskazali następujące korzyści płynące z umiejętności wykorzystania komunikacji niewerbalnej w procesie kształcenia: zwiększa chęć nauki danego przedmiotu; gesty zachęty wzmagają aktywność uczniów w poszukiwaniu nowych informacji, uczeniu się z własnej chęci; ułatwia zapamiętywanie nowego materiału; podnosi stopień koncentracji uwagi; tworzy atmosferę, która ułatwia pracę na lekcji; głębokie zainteresowanie nauczyciela prowadzonym przedmiotem kształtuje u uczniów takie samo zainteresowanie „nauczyciel pociąga uczniów za sobą”.

4. Wnioski do dalszych badań i dla praktyki pedagogicznej

Na podstawie analizy literatury przedmiotu i wyników przeprowadzonych przeze mnie badań formułuję następujące wnioski do dalszych badań i dla praktyki pedagogicznej:

- 1. Należy zwrócić większą uwagę na nawiązywanie pozytywnych stosunków pomiędzy nauczycielami i uczniami, gdyż jest to element przyczyniający się w dużym stopniu do podniesienia efektywności kształcenia uczniów szkół średnich.
- 2. Cechy komunikacji niewerbalnej mają duże znaczenie w procesie kształcenia uczniów szkół średnich, dlatego też nauczyciele powinni zdać sobie sprawę z własnych możliwości w zakresie tych cech i wykorzystać je w swojej pracy.

3. Należy zwrócić większą uwagę na te kategorie cech komunikacji niewerbalnej, które zdaniem nauczycieli i uczniów są najważniejsze w procesie kształcenia, a zatem:

- w zakresie cech wyglądu zewnętrznego: ekspresja zewnętrzna (miła aparycja; wdzięk osobisty; radość, widoczne zadowolenie);
- w zakresie kinetyki: mimika (uśmiech); ogólny wyraz kinetyki (życzliwość; cierpliwość);
- w zakresie cech języka mówionego: operowanie językiem (poprawne wymawianie);
ekspresja słowna (miły głos; ton wzbudzający zainteresowanie).

4. Uczniowie reagują na komunikaty niewerbalne wysyłane w ich kierunku przez nauczycieli, w związku z czym dobrze byłoby umiejętnie kontrolować własne zachowania podczas lekcji, aby nie powodować zakłóceń w komunikacji między nauczycielem, a uczniem, a zarazem nie wywoływać obniżenia jakości przekazu wiadomości.

5. Wskazane byłoby zmniejszenie liczebności uczniów w klasie (obecnie jest średnio 30 uczniów w klasie). Uczeń miałby wówczas nie tylko obowiązek odbioru przesyłanych przez nauczyciela komunikatów, lecz także możliwość przesyłania informacji, dotyczących własnych przeżyć, poglądów, emocji. Ponadto nauczyciel mógłby w większym stopniu wykorzystywać różne kanały przekazu, dzięki czemu uczniowie mogliby lepiej zrozumieć i przyswoić nowy materiał. *„Pełnowymiarowa ekspresja nauczyciela aktywizuje głębsze obszary sfery językowej, a wizualna, słuchowa i kinestetyczna prezentacja obejmuje i wykorzystuje wszystkie style nauczania. Nauczyciel demonstruje, przedstawia, dotyka, mówi, porusza się. Swoją postawą, mową ciała, wyrazem twarzy, intonacją głosu warunkuje otwartą lub zamkniętą postawę uczniów w procesie uczenia się. Im większa ilość otwartych kanałów w procesie poznania, tym pamięć jest trwalsza, bo opiera się na wszechstronnym poznaniu”²⁵.*

6. W akademickich programach studiów powinny zostać umieszczone stosowne przedmioty poświęcone zagadnieniom dotyczącym m.in. komunikacji niewerbalnej, czy interpersonalnej. Dotychczas bowiem poświęcone tym zagadnieniom są jedynie zajęcia fakultatywne i tylko na niektórych uczelniach. O takiej potrzebie pisała już B. Czerska, która w swoim artykule²⁶ zaprezentowała kilka przykładów, świadczących o nikłej wiedzy z tego zakresu nauczycieli czynnych zawodowo. Tymczasem *„chcąc efektywnie kontaktować się z uczniami, nauczyciele winni dążyć do maksymalnego rozpoznania cech własnej osoby, bowiem to jacy jesteśmy, warunkuje przebieg procesu interpersonalnego. I nie wydaje mi się, aby można było pozostawić tę część kształcenia nauczycieli ich wolnej woli, chęciom i odpowiedzialności za własny rozwój. Wychowanie akademickie jest warunkiem koniecznym, ale nie wystarczającym”²⁷.*

-
- ¹ T. Gordon, *Wychowanie bez porażek*, Warszawa 1991 IW PAX, s. 99.
- ² S. Palka, *Niewerbalne komunikowanie w procesie kształcenia*, [w:] Zeszyty Naukowe UJ 1985, „Prace Pedagogiczne”, z. 2, s. 59.
- ³ Przytaczam za: J. Bonar, *Niewerbalne komunikowanie a efekty kształcenia uczniów klas I – III*, Łódź 1997 Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, s. 5.
- ⁴ A. Janowski, *Psychologia społeczna a zagadnienia wychowania*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1980 Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- ⁵ Cz. Matuszewicz, *Komunikacja niewerbalna. Przegląd zagadnień*. „Przegląd Psychologiczny” 1979, nr 2.
- ⁶ Jedną z obszerniejszych zaproponował A.A Harrison – W: Cz. Matuszewicz, *Komunikacja...*; Z. Nęcki, *Komunikacja międzyludzka*, Kraków 1996 Wydawnictwo Profesjonalnej Szkoły Biznesu, s. 212; M. Argyle, *Psychologia stosunków międzyludzkich*, Warszawa 1991 PWN, s. 40.
- ⁷ S. Palka, *Niewerbalne...*, s. 60.
- ⁸ Tamże, s. 60.
- ⁹ Tamże, s. 65.
- ¹⁰ M. Argyle, *Psychologia ...*, s. 53.
- ¹¹ Problematykę tę bardzo trafnie ujmuje E. Goffman w swojej pracy: *Człowiek w teatrze życia codziennego*, Warszawa 1981 PIW.
- ¹² Przytaczam za: M. Argyle, *Psychologia...*, s. 57.
- ¹³ Przytaczam za: M. Argyle, *Psychologia...*, s. 58.
- ¹⁴ Tamże, s. 58.
- ¹⁵ Tamże, s. 59.
- ¹⁶ Przytaczam za: J. Bonar, *Niewerbalne...*, s. 27.
- ¹⁷ Tamże, s. 27.
- ¹⁸ U. Omylińska, *Wpływ fizycznej aparycji nauczyciela na ucznia*, „Chowanna” 1970, z. 1; I. Gierka, *Wpływ higieny osobistej i ubioru nauczyciela na uczniów*, „Chowanna” 1970, z. 1; U. Niechaj, *Nauczyciel wybitny w opinii byłych uczniów*, „Chowanna” 1973, z. 4; A. Mroczkova, *Akustyczne walory i defekty mowy nauczycieli*, „Chowanna” 1970, z. 1; M. Gaczyńska – Wrożyna, *Gramatyczne i logiczne walory mowy nauczycieli*, „Chowanna” 1970, z. 1; I. Szeląg, *Wpływ temperamentu nauczyciela na zachowanie się ucznia*, „Chowanna” 1973, z. 4.
- ¹⁹ J. Pieter, *Wpływ nauczycieli na uczniów*, „Chowanna” 1970, z. 1, s. 2.
- ²⁰ J. Pieter, *Wpływ cech osobistych nauczycieli na uczniów*, „Nauczyciel i Wychowanie” 1974, nr 4, s. 52.
- ²¹ S. Palka, *Warunki efektywności nauczania w szkole średniej*, Warszawa 1977 WSP, s. 13.
- ²² Tamże, s. 13.
- ²³ S. Palka, *Niewerbalne...*, s. 64.
- ²⁴ Tamże, s. 64.
- ²⁵ J. Michalik-Surówka, *Rozważania nad procesem porozumiewania się nauczyciela z uczniami na podstawie koncepcji NLP*, [w:] *Komunikacja, dialog, edukacja*, pod red. W. Kojas, R. Mrózek, Cieszyn 1998, s. 85.
- ²⁶ B. Czerska, *Znaczenie krytyki nauczycielskiej w porozumiewaniu się z uczniami*, [w:] *Komunikacja...*, s. 166.
- ²⁷ Tamże, s. 167.

Non-verbal communication in secondary school

Summary

The author describes the problems of non-verbal communication, which along side verbal communication is an inseparable part of overall human communication. This topic lies within a greater sphere of problems concerning interpersonal behavior, which one finds oneself on the border of two schools of thought: pedagogy and psychology. Non-verbal communication that is taught in school is very tight knit between the professor and his/ her pupils.

The article is written in four sections. Part one introduces and explains the theories behind non-verbal communication. The author introduces the definition of non-verbal communication, the role and or function performed, the aspects of non verbal communication and finally the up to date research performed in schools. Part two explains the methodology of the authors own research. In part three the author thoroughly analyze her research. Part four the author devotes to her conclusion for further research and for the practice of the educational system.

The author emphasizes the meaning of the term non-verbal communication in such a way that it is easily understood in schools and suggests that professors should take it upon themselves to incorporate it in their practices. One should really look at this feature of non-verbal communication, which in the opinion of the students and the professor, are the most important in the process of learning, and then:

- 1) the presentation: the nice appearance, happiness, and outward contentment;
- 2) kinetics: smiling, politeness and friendliness
- 3) verbal speech: correct pronunciation and a tone of voice that awakens an interest in the audience.

More over in academic programs learning should be left to subjects that emphasize non-verbal communication. It is important for this learning process not to be left up to the professors to initiate alone. Everyone has to part take in order for it to work.

Komunikowanie niewerbalne w procesie kształcenia w szkole średniej

Autorka opisuje zagadnienie komunikowania niewerbalnego, które jest obok komunikowania werbalnego nieodłączną częścią porozumiewania się między ludźmi. Zagadnienie to wchodzi w skład obszerniejszej problematyki – stosunków interpersonalnych i znajduje się na pograniczu dwóch nauk: pedagogiki i psychologii. Komunikowanie niewerbalne w procesie kształcenia na terenie szkoły odnosi się ściśle do stosunków między nauczycielami a uczniami.

Artykuł składa się z czterech części. Pierwsza część poświęcona jest teoretycznym podstawom komunikowania niewerbalnego. Autorka prezentuje w niej definicję tego komunikowania, rolę, jaką ono pełni, aspekty komunikacji niewerbalnej oraz przegląd dotychczas prowadzonych badań dotyczących komunikowania niewerbalnego na terenie szkoły. Drugą część stanowi metodologia badań własnych. W części trzeciej autorka dokonuje analizy wybranych wyników badań. Czwarta część zawiera prezentację wniosków do dalszych badań i dla praktyki edukacyjnej.

Autorka zwraca uwagę na znaczenie komunikowania niewerbalnego w procesie kształcenia w szkole średniej i sugeruje, by nauczyciele zdali sobie sprawę z własnych możliwości w zakresie tych cech i wykorzystali je w swojej praktyce. Szczególnie należy zwrócić uwagę na te cechy komunikowania niewerbalnego, które – zdaniem nauczycieli i uczniów – są najważniejsze w procesie kształcenia, a zatem:

- cechy wyglądu zewnętrznego: miła aparycja, radość, widoczne zadowolenie;
- kinetyka: uśmiech, życzliwość, cierpliwość;
- cechy języka mówionego: poprawne wymawianie, ton wzbudzający zainteresowanie.

Ponadto w akademickich programach kształcenia powinny zostać umieszczone stosowne przedmioty poświęcone zagadnieniom komunikacji niewerbalnej, czy interpersonalnej. Jest to bowiem zbyt ważne dla procesu kształcenia, aby pozostawić tę część kształcenia nauczycieli ich wolnej woli, chęciom i odpowiedzialności za własny rozwój.
